

't Ene *dan* is 't andere niet

Jan Stroop

(Universiteit van Amsterdam)

Door de opkomst van *als* als voegwoord van vergelijking die begon vanaf 't midden van de 16^e eeuw, verloor 't oude *dan* steeds meer terrein. Maar gaandeweg werd ook duidelijk dat niet alle *dan*'s zomaar door *als* vervangen konden worden. Er blijken eigenlijk twee voegwoorden *dan* te zijn. 't Ene, 't *dan* bij comparatieven, kon wel door 't opkomende *als* vervangen worden, 't andere *dan* niet, omdat 't een ontkennende betekenis heeft die nodig is om een voorafgaand negatief woord te neutraliseren. In een zin *als*: niemand *dan* Joop kan zo'n boek schrijven, *heffen* de twee negaties, niemand *en* *dan*, *elkaar* op, waardoor de zin juist een sterke positieve lading krijgt. Met *als* zou dat niet kunnen.¹

Ik doe de laatste tijd nogal eens wat met corpora van taalgegevens, 'kijkcijfertaalkunde' noemt Joop van der Horst dat, maar omdat hij daar bepaald niet negatief over is, getuige de opmerkingen daarover in zijn nieuwste boek (Van der Horst 2013: 245vv.), durf ik hem daar gerust een staaltje van aan te bieden. Het gaat over een zaak waar ik al eerder iets over meende te kunnen meedelen: de opkomst van *als* als voegwoord bij de comparatief, *beter als*, en wat dat voor gevolgen gehad heeft voor 't concurrerende *dan*.

Die opkomst van dit *als* kun je gerust spectaculair noemen. In het Middelnederlands komt 't al een enkele keer voor, 'dat anscijn roder alse een crike root' ('het gezicht roder *dan* een rode kers', ca 1340, *Middelnederlandsch Woordenboek*), maar de echte opkomst begon ongeveer in het midden van de zestiende eeuw. Uit de periode tussen 1540 en 1584 zijn de volgende citaten (er zijn er meer, alle uit het WNT):

- (1) Mach een knecht ooc beter zijn als zijn Heere? [1540].
- (2) Hoese in de Wijnpars-bak meer als Varkenagtig daar mee (t.w. met de druiven) omgaan, LERIUS, Reys na Brazil 68 [1556].

- (3) Neen 't lieue broeder neen't, het is (God sy ghelooft) al wat beter, als 't te vooren was, GNAPHEUS, Tobias ende Lazarus [1557].
- (4) Die wateren, daer ghy (soldaten) dat onschuldich bloet (als of sy niet meer als honden ende catten waren) verdrenckt, in FREDERICQ, Pamfl. 33 [1568].
- (5) ende meer als hondert vaendel voetknecht, WOUTER JACOBSZ, Dagb. 1, 2 [1572]
- (6) zoe was gelt niet meer als dreck ende geen waer, VERWER, Memoriaelb. 103 [1573].

Een kleine veertig jaar later wordt *als* in de *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* uit 1584 al meer gebruikt dan *dan* en niet zo zuinig ook: 2 x *dan* tegenover 13 x *als* ("*Drie is meer als twe*"). Als we de overige geschriften van de Amsterdamse rederijderskamer 'IN LIEFD BLOEYENDE', *Ruygh-bewerp. Kort begrip. Rederijck-kunst* daarbij optellen, komen we op in totaal 53 keer *als* en 4 keer *dan*, een verhouding van 95:5 %. Een opzienbarende ontwikkeling, en dat binnen één á twee generaties.

Van de spreektaal uit die tijd weten we weinig of niets maar er is niet veel voorstellingsvermogen voor nodig om in te zien dat deze ingrijpende verandering in de schrijftaal voorafgegaan is door een *als*-instroom vanuit de spreektaal. Dat congrueert ook met de situatie in de tegenwoordige dialecten. Daar is *dan* bij comparatieven totaal afwezig. (De Rooij 1965, kaart IV en *Dialectatlas van het Nederlands*, kaart 5.2. blz. 252). In de spreektaal is *als* dus waarschijnlijk al lang normaal geweest, maar pas in de loop van de 16^e eeuw dringt de vorm ook in 't schrijven door, maar dan ook in hoog tempo. Dat wil niet zeggen dat iedereen daarin meeging. Coornhert gebruikt in zijn Voorreden bij de *Twe-spraack* in alle gevallen *dan*.

Bij zeventiende-eeuwse schrijvers is *als* al gemeengoed geworden, wat niet betekent dat *dan* uitgebannen werd. Ze werden door en naast elkaar gebruikt door o.a. Roemer Visscher, Hooft, Cats, Huygens, Jer. de Decker, Antonides van der Goes en Vondel (genoemd door Schenkeveld-Van der Dussen 1963). Vondel en Hooft gebruikten aanvankelijk 't nieuwe *als*, maar later bekeerden ze zich tot *dan*. Vondel ging zo ver dat hij bij de herdruk van ouder werk *als* verving door

dan. Bij Huygens zien we 't omgekeerde. In *Costelick Mal* heeft ie tot tweemaal toe *dan* uit de 1e druk bij de herdruk vervangen door *als*, al deed ie ook 't omgekeerde (Huygens, *Gedichten*, deel 1, 243).

Er is één geschrift dat niet met de *als*-mode meegegaan is, althans niet in dezelfde mate als de bekende en hiervoor genoemde autonome schrijvers, dat is de *Statenbijbel* (1637). Ook Schenkeveld-Van der Dussen memoreert de *Statenbijbel*, in het bijzonder de aantallen *als* en *dan* die erin voorkomen. Die aantallen staan in het WNT en ze worden nog steeds als juist geciteerd en overgenomen. *Als* bij comparatieven komt er volgens het WNT omstreeks 40 keer in voor, *dan* meer dan 500 keer. Die aantallen zijn gebaseerd op de *Concordance* van Trommius.

Dat zijn onwaarschijnlijk geringe aantallen, die om controle en correctie vragen. Wie dat nu gaat doen, heeft 't tegenwoordig heel wat gemakkelijker dan Trommius in zijn tijd. Twee jaar geleden verscheen immers de *Statenvertaling* (1637) integraal op Internet. Dat hebben we te danken aan Nicoline van der Sijs. Onder haar leiding hebben ruim honderd vrijwilligers de hele tekst gelezen, overgetypt en gecollationeerd. Dit bestand is redelijk goed en in betrekkelijk korte tijd te doorzoeken. Dat heb ik voor *als* en *dan* gedaan: het hele Oude en Nieuwe Testament en de Apocriefe boeken plus alle bijbehorende aantekeningen uit de *Statenbijbel* zelf. Totaal 2.248.464 woorden. Dit zijn de 'kijkcijfers':

- comparatief e.d. + *als*: 410
- comparatief e.d. + *dan*: 1406

Aanzienlijk hogere aantallen dus dan die van 't WNT. Ook de verhouding *als*: *dan* is anders. Bij Trommius (WNT) is die: *als* 7,4%: *dan* 92,6%. In werkelijkheid is de verhouding: *als* 22,6% : *dan* 77,4%.

Dat verschilt overigens wel per Bijbelboek. Soms zijn de verschillen klein, maar ook wel eens opvallend groot. In 't boek *Richteren* wordt 3 keer meer *als* gebruikt dan *dan* (*als* 18: *dan* 6). In *Jeremia* *als* 28: *dan* 25. In 't boek *Job* vrijwel uitsluitend *dan* (*als* 3: *dan* 104). Een omgekeerde uitschieter vormen de drie apocriefe boeken *Machabeën*, waar juist *als* ver in de meerderheid is: *als* 28: *dan* 3.

Niet zeldzaam zijn de zinnen waarin *als* naast *dan* voorkomt:

- (7) so was de onderste verdiepinge der kameren eene elle nauwer, dan de middelste, ende de middelste weder so veel nauwer als de op-
perste.

Dat was ook in de *Twe-spraak* al 't geval:

- (8) maar een heeft gheen verandering als een s. inden barer. Die zin betekent: maar een heeft geen verandering dan een s in de genitief.

Op een andere plaats schrijft de auteur (dan ook?):

- (9) Merckt dat onze namen ghelyck óóck de Hebreusche doen/ int buighen gheen verandering hebben/ dan inden Barer.

Het zou interessant geweest zijn te weten wie of welke commissie aan welk Bijbelboek gewerkt heeft en waar die vandaan kwam. Maar die informatie schijnt niet te bestaan. Dus ik moet 't laten bij de conclusie dat de verdeling *als:dan* in de *Statenbijbel* alleen maar willekeurig is en dat 't de smaak van de vertalers is die bepaalt wat ze gebruiken. In elk geval waren de vertalers niet eensgezind en dat hangt misschien samen met hun herkomst. In elk geval maakt de Statenvertaling (ook) wat 't gebruik van *als* betreft een behoudende indruk.

Tegen 't eind van de 17e eeuw komt bij comparatieven vrijwel uitsluitend *als* voor. In *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse spraakkonst* (1683) van Wigardus à Winschooten vinden we 27 keer zo'n comparatief met *als*; één uitzondering: *meer dan*. Twee keer de combinatie: *niet dan*. Er is nog een auteur die, bijna 40 jaar later, consequent *als* bij comparatieven gebruikt, dat is (mirabile dictu) Balthazar Huydecoper, nu juist befaamd of berucht om zijn onverbidde afwijzen van *als* bij comparatieven. In zijn toneelstuk *Achilles* uit 1719 gebruikt Huydecoper 21 keer *als* en één keer *dan*. Na zijn bekering tot *dan* schrijft ie: "omtrent mijn eigen werken kan ik zeggen, dat Als dikwils voor Dan geleezen wordt, in die, welken in en voor het jaar 1720. gedrukt zijn" (Huydecoper, *Proeve*, 1730, blz. 289). Dat 'dikwils' in dit citaat is enigszins bezijden de waarheid; daar had moeten staan 'uitsluitend'.

Huydecoper maakt zijn bekering bekend in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde. In vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* uit 1730. Huydecoper is ook de eerste die zich uitlaat over 't gebruik van *als* en *dan*. Geen van zijn voorgangers, te beginnen bij de auteurs van de *Twe-spraak* heeft 't optreden van de twee voegwoorden naast elkaar als een probleem gezien of 't zelfs maar

gesignaleerd. Dat doet Huydecoper dus wel. Hij is ook de eerste die drie categorieën woorden aanwijst die het gebruik van *dan* 'vereisen':

- blz. 295: "want, gelijk Als eene gelijkheid stelt tusschen persoonen of zaaken, zo moet Dan altijd gebruikt worden, wanneer 'er eenig onderscheid en ongelijkheid tusschen beide betekend wordt, als vooreerst achter den vergrootenden trap, Gradus Comparativus."
- blz. 296: "Ten tweede, na Anders, of Ander."
- blz. 297: "Ten derde, achter de woorden, Niemand, Niet, Noit, Geen, Wie, enz., waarby men Ander, Anders, Anderen, kan byvoegen of uitlaaten, zoomen wil, moetende echter Dan blyven."

Met dat begrip gelijkheid heeft Huydecoper wel geworsteld, blijkt uit een noot die door de uitgever, F. van Lelyveld, in de tweede druk van zijn boek (1781) is toegevoegd:

"NOOT ... wanneer er eenig onderscheid en ongelijkheid tusschen beide beteekend wordt, zoo volgt, dat, in deze plaats van Melis [Stoke JS], DAN regelmatig is, maar ALS niet; want in zyne woorden geenszins eene gelijkheid, maar eene allerduidelijkste ongelijkheid gesteld wordt. Om deze reden geeft de Heer Huydecoper te kennen, liever te verkiezen, *ruim zoo groot* DAN, en niet ALS: dus is het ook met *te groot, te veel*, en diergelyken; maar achter *alzoo groot* dient ALS te volgen, en niet DAN."

Zeven jaar eerder, in 1723, was verschenen *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* van Lambert ten Kate Hzn. Ten Kate spreekt geen voorkeur uit voor een van beide voegwoorden. Die toont ie ook niet in zijn eigen taalgebruik. Bij de comparatief *meer* vond ik bijvoorbeeld 23 keer *als* en 20 keer *dan*. Ook in de passage over verbuiging: "Dus ook onze Comparativa, die insgelijks ons woordje Als (of Dan) tot middelaar nemen, begeeren geen verbogene Casus by zich, gelyk wel in 't Latyn...zij zijn GROTER ALS HIJ, niet als hem", toont Ten Kate dat 't gebruik van *als* of *dan* hem om 't even is.

Ten Kate heeft in dit opzicht geen school gemaakt, misschien wel vanwege zijn te liberale standpunt: "Hier uit is ligtelijk op te maken, dat men, ... de Taelwetten moet vinden en niet maken; zo dat de Rede nu weinig regt op dezelve schijnt te hebben", zijn collega Huydecoper heeft destemeeer volgers gehad. Diens boek beleefde, zeven jaar na zijn dood, de al genoemde herdruk, op zich al een bewijs van populariteit.

Veelzeggend is ook de lange lijst van intekenaren, ca. 420, vooral veel boekhandelaren en predikanten, maar ook 'gewone' particulieren als Willem Bilderdijk. Maar het duidelijkst blijkt Huydecopers invloed uit 't simpele feit dat velen zijn ideeën ook nu nog aanhangen.

De beschrijving die in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS 1997: 571) van het gebruik van *als* en *dan* gegeven wordt, doet meteen denken aan de driedeling van Huydecoper: "Om de ongelijkheid van twee elementen aan te duiden na de vergrotende trap van een adjectief of bijwoord of na de woorden *ander* en *anders*, alsmede in de betekenis 'behalve' na ontkennende woorden als *niemand*, *niets*, worden de voegwoorden *dan* en *als* gebruikt. Ze kunnen constituenten en bijzinnen inleiden." Groot verschil is natuurlijk dat hier 't gebruik van *als* niet afgekeurd wordt.

't Feit dat in alle drie deze categorieën *dan* vereist, gewenst dan wel mogelijk is, heeft tot de aanname geleid dat comparatieven een negatie-element bevatten (Klooster 1978: 535), verborgen, dat wel. Vraag is of *als* in dit opzicht ook met *dan* gelijk te stellen is.

't Leek me aardig eens na te gaan of 't al dan niet verborgen zijn van de negatie tot een verschillend taalgebruik leidt. Met andere woorden slaagt *als* er eerder in 't oude *dan* bij comparatieven (met hun verborgen negatie) te verdringen dan bij ontkennende woorden als *niemand*, *niets* en eventueel ook bij *anders* of *ander*. Dat zou betekenen dat *als* ook die verborgen negatie bevat.

In de geschriften van de kamer 'In Liefd Bloeyende' uit 1584 (*Twe-spraack* en volgende) blijkt er inderdaad verschil te zijn in de mate waarin *als* in de plaats gekomen is van *dan*. Dat laat dit staatje zien.

A. *als*

- comparatief (*beter, langher, grooter* e.d.) *anders, andere* + *als*: 53
- negatie + comp. + *als*: 4
- (*die niet min als de Hebreusche haar betekenis mede brenghen*)
- *niet* + *als*: 0

B. *dan*

- comp. + *dan*: 4
- negatie + comp. + *dan*: 2
- *niet* + *dan*: 13

't Vervangen van *dan* door *als* bij comparatieven blijkt nagenoeg compleet. In verbindingen van een comparatief met een negatief woord is de situatie onduidelijk; er zijn ook te weinig voorbeelden. Maar in de

combinatie met *niet* heeft *dan* zich in 1584 weten te handhaven: *niet als* komt geen enkele keer voor. Voorbeelden van *niet ... dan*:

(10) *Teghenzetting ende Verschil en worden niet dan int benenen ghebruyckt* ('beneen-en = ontkennen')

(11) *dies zy niet en verschelen/ dan inde veelheid*

De tegenwoordig nog al eens bediscussieerde combinatie *niet dan nadat* lijkt in 1584 nog niet voor te komen.

Schenkeveld-van der Dussen heeft er op gewezen dat *als* in de beginfase vaak voorkomt bij een negatie, maar in de voorbeelden die ze geeft, komt ook vaak een comparatief voor (Schenkeveld-van der Dussen 1963: 261).

In de boeken van de *Statenbijbel* (1637) tot en met 't Hooglied (1.082.535 woorden) blijkt dat *als* zijn domein begint uit te breiden, want 't komt hier 9 keer voor in combinatie met een negatief woord (*niemand, niet* e.d.), tegen 107 keer een negatief woord + *dan* (8%: 92%). Vergelijk dat met de percentages bij de totalen: *als* 22,6% : *dan* 77,4%. Voorbeelden van zinnen met ontkenningen uit de Statenvertaling:

(12) Sy spreken niet als valscheyt ende bedroch

(13) Hy gaf Gideon de namen der Oversten by geschrifte, op dat hy niemant, als den schuldigen, mochte straffen.

(14) Niemant mochte Priester zijn, als die van Aarons linie was.

Een bijzonder type zin is dat met 't vraagwoord *wie* begint. In de Statenvertaling heb ik er zeven gevallen van aangetroffen; hier twee ervan:

(15) *Wie can de sonden vergeven dan Godt alleen?*

(16) *ende wie is Godt, dan Nebuchodonosor?*

Ter vergelijking een hedendaags voorbeeld.

(17) *Wie dan Joop zou zo'n boek kunnen schrijven?*

't Is 't *wie* dat Huydecoper noemt bij de categorie negatieve woorden en dat in de ANS ontbreekt. *Wie* zelf is geen negatie en daarom is bij dit type zin te denken aan een verzwegen 'anders': *Wie anders kan de zonden vergeven dan God alleen?* Feitelijk is de geciteerde zin een omkering in vraagvorm van de negatieve zin: 'Niemand dan God kan de zonden vergeven'. En: 'Niemand dan Nebuchodonosor is God'.

't Gebruik van *als* bij ontkennende woorden is in de 17e eeuw al zo normaal dat 't in dezelfde zin voorkomt naast 't gebruik bij een comparatief: "Als seecker jongman een juffrou ten huwelijck versogt die wat *rijcker* was *als* hij, soo antwoorde sij hem dat sij *niet als* haers gelijk wilde trouwen" (Aernout van Overbeke, 1632-1674). In één zin drie verschillende *als*-en!

Instructief zijn de aantallen in 't werk van Ten Kate (1723): bij comparatieven (nagenoeg) evenveel *als* als *dan*, bij *anders* meer *als* dan *dan*, bij *niet* meer *dan* dan *als* (te weten: *meer dan* 20: *meer als* 23; *anders dan* 35: *anders als* 51; *niet dan* 35: *niet als* 10).

't Oudste geval van 't beruchte *niet dan nadat* is uit 1760: "alzoo onze Generaliteit hare maatregelen met zoo groote voorzorg en stilzwygenheid neemt, dat men niet, dan nadat het voornemen uitgevoerd is, iets daarvan gewaarword." (*Middelburgsche courant*). Dat lijkt wat wonderlijk gezien 't gegeven dat in de periode ervoor, midden 18e eeuw, al drie keer gebruik gemaakt is van een combinatie die van de eerste afgeleid moet zijn: *niet, als nadat* (met een komma erin). Dat is 't laatste stuk *dan*-domein dat nog te veroveren was. Een voorbeeld: "en dat hy niet, als nadat alle ander hulpmiddelen vrugteloos geweest zyn, en het quaed volstrekt ongeneeslyk is, zich bepaeld om ter verdelging te straffen." (Verhandelingen 1758: 200). Maar bij deze gevallen is 't gebleven.

't Gebruik van *niet dan nadat* neemt daarentegen toe. Gegevens uit de *Historische Krantenbank* van de Koninklijke Bibliotheek (*Delpher*):

- 18e eeuw: 16 (oudste anno 1760)
- 19e eeuw: 1755
- 20e eeuw: 5542

Misschien is dat toenemen te verklaren uit een ontwikkeling van betekenis en functie die *dan* sindsdien, naar mijn indruk, doormaakt. *Dan* krijgt steeds meer een negatieve betekenis. In combinatie met een negatief woord levert dat een som op: NEG + NEG = POS. Ze heffen elkaar op. Fysisch voorgesteld ontstaat er door die botsing vrijkomende

energie in de vorm van nadruk op wat volgt. Die nadruk is goed weer te geven met ‘uitsluitend’, ‘alleen’ of ‘behalve’ (ANS).

Ook bij Google vind ik argumenten voor de stelling dat *dan* levenskrachtig is als ’t functioneert samen met een negatief woord, zozeer dat ’t dan meestal niet door *als* vervangen wordt:

- “niemand minder dan * zou”: komt duizenden keren voor.
- “niemand minder als * zou”: 1 (één) keer
- “nooit dan met”: 50 keer
- “nooit als met”: 6 keer, alle uit de 18e eeuw!
- “niet dan lof”: 110 keer
- “niet als lof”: 15 keer (vooral 18e eeuw)

Een afwijking is dit, misschien omdat *niets* hier als naamwoord gevoeld wordt:

- “niets dan lof”: 334 keer
- “niets als lof”: 220 keer

Dan bij negatieve woorden blijkt dus tegenwoordig gebruikelijker dan *als*, waardoor er een soort tweedeling lijkt te ontstaan: *als* bij comparatieven e.d., *dan* in negatieve formules. Dat beeld rijst ook op uit ’t *Corpus Gesproken Nederlands*. Bij de woorden *niets anders*, *niets* en *niemand* komt alleen ’t voegwoord *dan* voor (totaal 43 gevallen) en geen enkele keer *als*, terwijl bij comparatieven 139 keer *als* gezegd wordt, tegen 619 keer *dan* (18% : 82%). Bij Google ligt ’t percentage *als* nog veel hoger (Stroop 2011: 140).

Niet dan nadat komt in ’t *Corpus Gesproken Nederlands* niet voor. ’t Is een typische schrijftaalfomule. Ondanks ’t veelvuldige gebruik ervan, of misschien juist daardoor, wordt de formule meer fout dan correct gebruikt. Meestal laat men ’t voegwoord *dan* maar weg. In de moderne Krantenbank (*Lexis*), waarin zowat alle Nederlandse kranten en bladen vanaf ongeveer 1995 opgenomen zijn, heb ik tot heden ongeveer 497 gevallen van *niet dan nadat* aangetroffen, maar wel 2170 keer *niet nadat*. Onbegrijpelijk, zou je zeggen, want *niet nadat* betekent ‘voordat’, maar in de snelle perceptie van de journalist betekent *niet nadat* blijkbaar gewoon ‘nadat’.

Die ‘incorrecte’ afwezigheid van *dan* in negatieve formules staat niet op zichzelf. Je komt tegenwoordig ook zinnen tegen met een ontkenning + *anders* waar je *dan* zou verwachten, maar waar dat voegwoord toch ontbreekt: “Het kan niet anders dat dit wat los gaat

maken bij toeschouwers.” In ’t CGN zijn ze niet te vinden, maar dat lijkt me toeval. Maar op Google zijn ze massaal aanwezig:

(18) *Het kan niet anders dat de Duitsers op een dag wakker worden*

(19) *Ik weet niet anders dat ik haar mijn hele leven al adviezen geef*

(20) *kan het niet anders dat dit product een groot succes zal zijn!*

Opvallend is dat in al die zinnen ’n zelfstandig werkwoord (*kunnen, weten*) gebruikt wordt. ’t Staat nog te bezien of hier dat *dan* wel weggelaten is. Je kunt de zinnen namelijk ook aldus parafraseren: *Dat de Duitsers op een dag wakker worden, kan niet anders.*

Opkomst en opmars in geschreven Nederlands van *als* bij comparatieven is in een onwaarschijnlijk snel tempo gegaan en dat in een tijd met spaarzame communicatiemiddelen. Huydecoper zag in Alva de oorzaak van die opkomst van dit *als*, want “Voor dien (Alva’s JS) tijd, is niemand in staat my eene enkele plaats aan te toonen, daar als voor dan gezeid wordt, daar het integendeel onmiddellijk na dien tijd in een algemeen gebruik kwam.”

M.A. Schenkeveld-van der Dussen (1963: 262) ziet een oorzaak in de opkomst van *dan* = *maar*. “Syntactische overbelasting van *dan* lijkt in dat geval wel de voornaamste reden voor de opkomst van *als* na de comp. geweest te zijn.” Dat is onwaarschijnlijk: *als* was syntactisch minstens zo zwaar belast als *dan*.

Dat *als* “na dien (Alva’s) tijd in een algemeen gebruik kwam”, moet wel betekenen dat één voegwoord van vergelijking in een behoefte voorzag.

Noot

1. Wim Klooster dank ik graag voor zijn waardevolle opmerkingen.

Geraadpleegde literatuur

- Caron, W.J.H. (red.). 1962. *Twe-spraak. Ruygh-bewerp. Kort begrip. Rederijck-kunst*. Groningen: J.B. Wolters.
 CGN: *Corpus Gesproken Nederlands*
 Delpher (Historische Krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek)
 Horst, Joop van der. 2013. *Taal op drift*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Huydecoper, Balthazar. 1964. *Achilles* (ed. C.J.J. van Schaik). Zwolle: Tjeenk Willink.
- Huydecoper, Balthazar. 1782-1794. *Proeve van taal- en dichtkunde, in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (red. Frans van Lelyveld & Nicolaas Hinlopen). (tweede druk, vier delen). Leiden: A. en J. Honkoop.
- Huygens, Constantijn. 1892. *Gedichten. Deel: 1607-1623* (red. J.A. Worp). Groningen: J.B. Wolters.
- Kate, Lambert Hz. Ten. 2001. *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (2 delen) (red. Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal) (fotomechanische herdruk van uitgave 1723). Alphen aan den Rijn.
- Klooster, Willem G. 1978. Minder dan hoeft. *De Nieuwe Taalgids* 71. 534-542.
- Middelnederlandsch Woordenboek* (cd-rom)
- Rooij, Jaap de. 1965. *Als-of-dat*. Diss. Nijmegen.
- Schenkeveld-van der Dussen, Maria A. 1963. *Dan en als* bij vergelijkingen. *De Nieuwe Taalgids* 56. 259-268.
- Sijs, Noline van der (red.). 2011. *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam, kaart 5.2. blz. 252.
- Stroop, Jan. 2011. De lange arm van de grammatici. In Zdenka Hrnčirová et al. (red.), *Praagse Perspectieven* 7, 137-153. Praag: Universitaire Pers. <http://dare.uva.nl/document/359347>.
- Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche maatschappye der Weetenschappen ...*, Volume 4, Haarlem 1758.
- Winschooten, Wigardus A. 1683. *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandsche spraakkonst*. Leiden.
- Woordenboek der Nederlandsche taal* (cd-rom)